

ÜLEVAATED

Mihhail Lotman ja hirmu semiootika

Mihhail Lotman "Hirmu semiootika ja vene kultuuri tüpologia" (Akadeemia 1-3, 5-6 / 2009)

Möödunud aastal ilmus Akadeemias (1-3, 5-6) Mihhail Lotmani artikliseeria "Hirmu semiootika ja vene kultuuri tüpologia", mis on kahtlemata üheks esimestest hirmu fenomeni semiootilise käsitlemise teerajajatest. Seal polemiseeritakse varasemate, eelkõige psühholoogiliste ja filosoofiliste hirmukäsitlustega, mis uurivad hirmu kui kultuurivälisest või vähemasti kultuurielset nähtust, ning keskenduvad valdavalt psüühiliste mehhanismide ja põhjuslikkuse väljaselgitamisele. Lotmani järgi on hirm olemuselt semiootiline, ta rajaneb semioosil, luues uusi seoseid nii asjade ja märkide kui ka märkide endi vahel, mistõttu võivad olemasolevad tähendused ja struktuurid märkimisväärselt teiseneda. Ilmselt seepärast peabki autor vajalikuks kahe põhilise semiootikatraditsiooni ja vastava mõistestiku avamist ning nende asetamist hirmusituatsiooni konteksti.

Pikemalt peatutakse hirmu ruumi probleemil uusaegses vene kultuuris, kus ilmneb geopoliitika mõiste olulisus ning ideoloogia võit ilmakaarte üle. Erilist tähelepanu pööratakse nn kultuurilistele stereotüüpidele, süvamotiividele, mis erinevates hirmusituatsioonides korduvad. Keskendutakse ka hirmu ja keele suhtele, eelkõige glossofoobiale ehk hirmule võõra keele ees, mis on ksenofoobia suhteliselt universaalne erikuju. Juttu tuleb nii glossofoobia ja võimuvõitluse seostest kui ka keele rollist identiteedi kujundamisel. Veel vaadeldakse hirmu kognitiivseid mudeleid ja nende keelelis-kultuurilist eripära, kusjuures viiakse ka läbi analüüs, mis toob välja hirmu semantika iseärasused eesti kultuuris.

Mari-Liis Madisson

Priit Põhjala ja keele semiootika

Priit Põhjala "Arutlus keelemärgi arbitraarsuse üle" (*Akadeemia* 11 / 2009)

Arusaama märgi relatiivsusest – suhtelisusest ja seoselisusest – peetakse semiootika üheks alustalaks. Seda ühelt poolt märgisuhte enese tasandil (märk kui suhe tähistaja ja tähistatava vahel), ent ka ajalisruumilise suhtelisusena (see suhe on alati teatud kontekstis loodud või kokku lepitud). Keelemärk on mõlemas perspektiivis märgi ideaalkujuks – kokkuleppeline seos, mis kehtib üksnes keelt kasutava kogukonna seas ning on seega nii ajas kui ruumis muutuv. Nii on Priit Põhjala arutlus keelemärgi arbitraarsusest oluline semiootika alusproblemaatika käsitlus.

Autor annab ladusa ülevaate nii keelemärgi arbitraarsuse teesist kui sellega seotud põhilisest probleemast: arbitraarsuse seosest kokkuleppelisusega, onomatopoeetikast ja eksklamatsioonidest kui teesile vastu rääkivatest keelenähtustest, ikoonilisuse ja indeksiaalsuse, st deiksise, nihutajate, metafooride ja metonüümide küsimusest ning keelesüsteemist tulenevast motiveeritusest. Nii ilmneb keel keeruka, mitmepalgeliste semiootiliste mehhanismide poolt ülesehituva süsteemina, mida ei olegi võimalik mustvalgete seisukohtadega seletada.

Katre Pärn

Kadri Tüür ja ketramise semiootika

Kadri Tüüri "Ketramise semiootika" (*Vikerkaar* 1/2 2010)

Vikerkaare 2010 aasta avanumber (1/2) on pühendatud üliõpilasseltsi Veljesto 90 sünnipäevale. Teiste veljestolaste loodud lugemisväärsuste – nt Mart Velskeri käsitlus fs-ist või Mart Kuldkepi artikkel Auðuni loo kohta – kõrval leidub siin Kadri Tüüri essee pealkirjaga "Ketramise semiootika". Tüüri essee lähtub John Deely semioosikäsitlusest ning kirjeldab märgi sünni Muhu ketrustöö ning sukakudumise näitel ehk Tüür teeb oma kirjatöö esimeses pooles voki-, teises juba sukasemiootikat. Essee on sama värvikas kui etnograafiline aines, millest jutt käib: "Muhulaste paljuvärvi-armastus on ju teada; alajaotust "liiga värviline" muhulasest sukameistri ega - tarbija jaoks üldiselt ei eksisteeri". Ja üks selle loo lugemise tulemusi on kindlasti, et lugenu vaatab edaspidi aina kasvava huviga Muhu rõivaid kandva neiu või nooriku säärevarje – semioosi lõppu pole näha.

Eva Lepik

Ninanips mas(end)u(se)le, kolmes vaatuses

19. märtsi õhtul kogunes Eesti Semiootika Seltsi kutsel Solarise keskuse Apollo raamatupoe lavale neli noort haritlast: Leenu Nigu, Luukas Ilves, Marit Rebane ja Martin Lään. Ühes tudengite, teadurite ja poliitikutega asuti ühiskonnas maad võtnud mas(end)u(st) – populaarteaduslikult – lahti mõtestama. Lühidalt: avalik arutelu kolmes vaatuses. Pealkirjaks “Noored haritlased mas(end)u(se) vastu: mida suudavad sotsiaal- ja humanitaarteadused?”. Moderaatoriteks Kristiina Omri Tegusatest Eesti Noortest ja Tiit Kuuskmäe Eesti Semiootika Seltsist.

Esimese vaatuse eesmärgiks oli valgustada mas(end)u(st) erinevate distsipliinide prožektorikiirtes. Genfi Eesti esinduses aastaid diplomaadina töötanud ja hiljuti Lausanne'i Ülikoolis MBA omandanud ettevõtja Martin Lään paljastas mas(end)u(se) majandusteadusliku pale – riskivabu lõunaid pole turumajanduses olemas. Ometi olid taoliste einekordade eksistentsis veel paari aasta eest veendunud isegi Euroopa suurimate pankade juhatused (näiteks UBS). Väite tõestuseks tõsiasi, et enamik neist kuhjas bilanssi finantsinstrumente, mille sisu jäi helgeimategi finantsistide jaoks tabamatuks. Auditoriumi seast sõna võtnud rahvaesindaja Igor Gräzin täpsustas, et derivatiive ja futuure tuleks semiootilises plaanis vaadelda sekundaarsete modelleerivate süsteemidena, mis elavadki oma (illusoorset) elu.

Tartu ja São Paulo Ülikoolides semiootika ning fenomenoloogia suhteid uurinud Tallinna Ülikooli kultuuriteaduste doktorant Leenu Nigu võttis vastata hirmusemiootikat puudutavale problemaatikale. Juri ja Mihhail Lotmani arendatud hirmusemiootikas eristatakse reaalseid ja kultuuriliselt konstrueeritud ohte. Viimasel juhul ei ole hirm mitte ohu tagajärg, vaid vastupidi: ühiskonnas pead tõstnud hirm projitseerib end arbitraarselt valitud ohuallikale. Leenu Nigu arvates ei ole Juri Lotmani nõiajahtide kontekstis visandatud mudel käesoleva mas(end)u(se) puhul mutatis mutandis adekvaatne. Sarnasusi ometi esineb. Huvipakkuvaimaks asjaoluks vast tähelepanek, et sotsiaalse hirmu kui konstruktsiooni tagajärjed võivad olla reaalsed. Kusjuures teadmine protsesside konstrueeritusest ei pruugi nende all kannatajaid (näiteks töötuid) kaugeltki lohutada.

Tartu Ülikoolis naiste tulevikuootusi ning Oxfordi Ülikoolis elukvaliteeti mõjutavaid tunnuseid uurinud Marit Rebane sedastas sotsiaaluuringute “Mina. Maailm. Meedia” ja RISC põhjal järeldusi sotsiaalsete väärtuste osas. Mas(end)u(se)le eelnenud perioodil muutusid eestimaalaste väärtused enesekesksemaks, nentis Rebane. Tähtsaks said “mugav elu”, “jõukus”, “põnev rekreatsioon”. Kollektiivsed väärtused jäid oluliseks üksnes vanemale eagrupile, mistõttu võis ühiskonna kui terviku tasandil täheldada väärtuskriisi olemasolu.

Väärtuskriisi sabast haarasid rahvaesindajad Mari-Ann Kelam ja Keit Pentus. Neist esimene tõstas küsimuse väärtuste alustest kaasaja post-religiooses ühiskonnas, teine seadis kahtluse alla väärtuste kriisi kui sellise. Igor Gräzin lisas, et semiootilised süsteemid on väärtusteülesed.

Tänapäeva väärtusalustena nimetasid panelistid Marit Rebane ja Martin Lään perekonda ning usalduslikke suhteid kaaskondsetega. Seisukoht, mille hiljem omakorda vaidlustas rahvaesindaja Indrek Saar, kes enda sõnul ei jaga Margaret Thatcheri vaadet, “et on olemas ainult indiviid, perekond ja kollektiivseid väärtusi ei ole vaja”. Ootamatu sisendi saalist andis keskustellu töötü Mikk, kes püstitas küsimuse sotsiaalsete institutsioonide töö- ja toimevõimesse uskumise põhjendatusest. Stanfordini Ülikoolis Eesti iseseisvuse taastamise poliitilisi ja institutsionaalseid reforme uurinud

Luukas Ilves soovitas uskumist eritleda usaldamisest – ühiskondlike protsesside teaduslikuks mõõteväärtuseks ei ole niivõrd usk kui usaldus. Just usalduse või õigemini selle puudumisega sidus Leenu Nigu oma vastuse rahvaesindaja Kalle Laaneti tähelepanekule, et meie kultuuris ei ole harjumuseks võtta peale tee ääres küüti ootavaid hääletajaid.

Esimese vaatuse lõpetuseks kommenteeris Luukas Ilves filantroobi ja filosoofi George Sorose vaateid globaalse kapitalismi reformimisele. Nimelt on Soros oma raamatuis märkinud, et maailmas valitseb olukord, kus kapital on globaalne, kuid regulatsioonid lokaalsed. Tagajärjeks see, et suveräänsed riigid igäüks eraldi ei suuda oma – rohkem või vähem demokraatlikke – elukorraldusi globaalse kapitalismi turbulentside eest kaitsta. Sorose meelest oleks globaalse kapitalismi ohjeldamiseks vaja globaalseid regulatsioone. Idee, mis maailma poliitiliste realiteetide taustal osutub paljuski soovmõtlemiseks (meenutagem kliimakõnelusi Kopenhaagenis).

Luukase Ilvese arvates on globaliseerumise ja demokraatia vastandamine populaarne mõtteviis, samas kui ajaloost võib leida ka näiteid sellest, kuidas globaliseerumine on demokraatiat edendanud. Kaasaja politoloogiliste teooriate järgi on parim kaitse mistahes sotsiaalsete segaduste vastu poliitiliselt ja institutsionaalselt tugev, tõhus ning toimiv õigusriik, mis põhineb juurdunud demokraatlikel väärtustel. Ilvese mõõnis, et just sellised ühiskondlikud kooslused on atraktiivsed ning pakuvad kindlust nõ. intellektuaalsemale osale kapitalismist, so. ettevõtlusele, mis on keerulisem kui T-särkide tootmine. Ühtlasi ei saa kindel olla, et globaalsed regulatsioonid suudaksid rahvusvaheliste organisatsioonide kaudu demokraatiat püsimit kuidagi paremini tagada. Kodanike mõjujõud ÜRO, IMF-i ja WTO käitumise suunamisel kipub nõrgaks jääma. Samuti ei ole korrektne vastandada globaalset ja lokaalset, kuivõrd reaalsuses esineb mitmeid vahepealseidki sidusmehhanisme nagu Euroopa Liit ja regionaalne koostöö, leidis Ilves.

Teise vaatuse juhtisid moderaatorid tahtlikult operatiivsuse soonde. Täpsemalt sooviti õgvendada küsimust sotsiaalteadlaste võimalustest reageerida – uurimuste ja analüüside tasandil – senisest vahetumalt ühiskonnas toimuvatele protsessidele.

Marit Rebane loetles kolm põhjust, mis piiravad Eesti sotsioloogide võimalusi ühiskondlike mullistustega vahetuma sammu pidamisel. Esiteks üldine alarahastatus: meie teadusinvesteeringute maht on 1% SKT-st võrreldes 3-4% Soomes ja Rootsis. Teiseks metodoloogilised põhjused – paljud protsessid on uuritavad üksnes pärast nende lõppu. Kolmandaks ei arvestata teadusuuringutega riiklike otsuste langetamisel: aastail 2004-2005 sotsiaalministeeriumis valminud 11 eelnõus viidati sotsiaaluuringutele vaid kolmes. Neid asjaolusid võttis saalist kommenteerida Tervise Arengu Instituudi direktor Maris Jesse osundades erakorraliste uuringute ebavajalikkusele. Majandussurutise mõjusid on võimalik analüüsida juba riigi poolt tellitud ning regulaarselt läbiviidavate teadusuuringute alusel, hindas Jesse.

Martin Lään lahkas teise vaatuse raames Euroopa komisjoni asepresidendi Siim Kallase poolt 6. märtsi Postimehes majandusteaduslikele analüüsidele seatud kriteeriume. Kallas postuleerib oma artiklis, et poliitikud vajavad teadlaste abi, kuid see peab tulema kindlas vormis – järgima rangelt poliitilist ajakava, olema kvaliteetne, piisavalt selge ja lühike. Martin Lään osundas siinkohal kahele ohule. Esimene neist seondub teadlastega, kes kipuvad elama elevandiluust tornides esitades analüüsi, mis teoorias on küll tugevad, kuid lagunevad kokkupuutel praktikaga. Teises äärmuses jällegi avaldatakse kõlavalt mõtteid, mis on ütlematagi selged. Hea majandusteadusliku töö esmaseks kriteeriumiks olekski nende kahe äärmuse vältimine. Luukas Ilves täiendas, et sotsiaalteadlaste üks olulisemaid ülesandeid võiks

seisneda otsustajate ees olevate valikute ja neist tulenevate tagajärgede esiletoomisest. Rahvaesindaja Keit Pentus lisas saalist, et poliitikud ootavad teadlastelt eelkõige analüüsi, mis võib küll sisaldada arutluskäike ühe või teise valiku eelistest, kuid ei tohiks seisneda lausalisel propagandas. Ideoloogiline ajupesu on läbinähtav ka poliitikuile endile, nentis Pentus.

Moderaatorid juhatasid teaduse rahastumudeleid puudutava küsimuse Luukas Ilvesele sisse viitega Pille Petersoo ja Marek Tamme kogumikule “Monumentaalne konflikt”, mis on üks kiireima sotsiaalteadusliku tagasiside näiteid Eestis. Rahastamisest rääkides tuleks Ilves arvates alustuseks eristada teadustöö tegemist selle levitamisest. Levitamisel on paberiväljaannete kõrval saanud üha olulisemaks aga internet, mis muudab levi oluliselt lihtsamaks ja odavamaks. Paraku ei ole interneti kaudu teadustööde avaldamise praktika leidnud kandepinda Eestis, mida ometi peetakse e-riigiks. Eesti Semiootika Seltsi juhatuse liige Timo Maran tõdes, et teadustööde internetis publitseerimine on hetkel lihtsalt ühiskondlikult kasulik töö, kuivõrd teaduse rahastusmehhanismid – hoolimata teadlaste eneste entusiasmist – sellist töövormi kuidagi ei toeta. Teise vaatus lõpetuseks sõna saanud Leenu Nigu selgitas Eesti ühiskonnas kõlapinda kogunud semiootiliste ekspertiiside tagamaid. Semiootikud on analüüsinud nii Lihula monumenti, “kommarid ahju” T-särke kui K-kohukesti. Enamik neist on politseiameti tellimisel valminud Tartu Ülikooli ekspertiisid, mistõttu võib põhjendatult pärida, kas semiootikas on ruumi ka väljaspool teadusasetusi valmivatele analüüsidele? Leenu Nigu käsitluses kätkeb see küsimus eneses sügavamat probleemi teaduslikust tõest. Juhul kui teadlastelt oodatakse vastuseid vahemikus “jah” või “ei”, jäävad lisaks semiootikale hätta kultuuriteadused tervikuna. Semiootilised uurimused seovad vastused sõltuvusse kontekstist, vaatepunktist ning mitmetest teistest muutujatest. Säärased vastused jäävad üldjuhul aga väljapoole nii poliitiliste otsustajate kui teiste potentsiaalsete tellijate ootuste piirkonda.

Kolmas elik viimane vaatus kulmineerus distsipliinideülese küsimusega – kas teadlased peaksid oma uurimustest lähtuvaid asjakohaseid interpretatsioone püüdma enam ühiskondlike muutuste näol läbi suruda? Luukas Ilvese arvates võib nii sotsiaalteadlaseks kui poliitikuks saamise soovis näha sarnaseid algeid: huvi sotsiaalsete protsesside vastu. Ja tihtipeale on selles huvis ka oma osa normatiivsel aspektil, mis on igati teretulnud. Ometi peaksid teadlased oma seisukohtade avaldamisel tegema Ilvese arvates selget vahet hästi informeeritud kodaniku ja teisalt teadlase positsiooni vahel.

Leenu Nigu lisas omalt poolt, et ühese tõekriteeriumite seadmine on sotsiaalteadustes pigem kahtlane ning piiride seadmine teaduslike ja isiklike arutluskäikude vahel pole alati kõige lihtsam. Ometi lõppeb ühe või teise idee läbisurumisel teadlaseks olemine ning arutlejas haarab võimu kodanik. Märtn Lään märkis, et kogutud ja analüüsitud andmetele tuginevate põhjendatud järelduste või ideede avaldamine pole mitte üksnes teadlase õigus, vaid suisa kohustus. Marit Rebane võttis ideede läbisurumise osas skeptilise seisukoha, rõhutades valitud positsioonile – kas siis teadlaseks või poliitikuks olemisele – truuks jäämise kohustust. Mas(enda)(se)le keskendunud noorte haritlaste avalik teadusarutelu, milles vaadeldi nii teadusruuringute operatiivsust kui teadmistel põhinevaid otsustusmehhanisme, lõppes naerulise diskussiooniga Karl Marxi (teadus)loomingu õiglase interpreteerimise üle. Loogilisele arutelule pani melodilise punkti Kalevi Vapper mitme kevadise lauluga, millest viimane kandis pealkirja “Kapa-Kohila”.

Tiit Kuuskmäe, Kristiina Omri